

Байғұтова Д.Н.

ҚАЗАҚ ПУНКТУАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ НЕГІЗІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

*В данной статье рассматриваются
научные основы и основные назначения
пунктуации в казахском языке.*

*In given article the scientific bases and
basic purpose of punctuation in Kazakh
language are considered.*

Қазақ пунктуациясы – қазақ тыныс белгілері жөніндегі ережелердің жиынтығы. Ол – тыныс белгілерінің түрлерін және олардың әрқайсысының қызметін қарастырады.

Қазақ пунктуациясы да орыс тілінің пунктуациясы сияқты грамматикаға, мағынаға және интонацияға негізделеді, екінші сөзбен айтқанда, сөйлемнің грамматикалық құрылысына, мағынасына, интонациясына қарап қойылады.

Қазақ пунктуациясының негізгі қызметі – тілдің ішкі заңдылықтарына сүйеніп, сөйлеуді (речь) сөйлемдерге, сөйлемдерді белгілі бір бөліктерге бөліп, ажыратып, жазу және оларды дұрыс, мөнерлеп, нақышына келтіріп, оқуға, сонымен бірге жазылған ойды я оның бөлшектерін дұрыс түсінуге мүмкіндік жасау.

Қазақ тыныс белгілері осындай қызметті атқарып та келеді. Мәселен, нүкте сөйлеуді сөйлемдерге саралайды да, аяқталған жай немесе күрделі ойды білдіреді.

Егер бір мәтінді алып, төмендегідей ара жігін ажыратпай жазсақ, оқушылар оны оқығанда, қатты қиналар еді, тіпті оның мағынасына да түсінбей қалуы ықтимал: *Күн салбырап еңкейген күзге салымғы жылы күн азырақ салқын тартқан орман ағаштарының сарғайған және қызарған жапырақтары еңкейген қызыл күннің құлтырып шашыраған алтын шұғыласымен шағылысады маңайда Хамиттан басқа адам жоқ.* (С.Сейфуллин).

Ал осы мәтінді Сәкенше төрт сөйлем етіп, араларына тыныс белгілерін қойып төмендегіше жазсақ, ол мәтінді де, ондағы сөйлемдерді де оқушылар қиналмай, мөнерлеп, дұрыс оқи алады және әр сөйлемнің мағынасын саналы түсінеді, өйткені тыныс белгілерінің сөйлемдерді, олардың мағынасын саналы түсінуге жәрдемі тиеді:

Күн салбырап еңкейген. Күзге салымғы жылы күн азырақ салқын тартқан. Орман ағаштарының сарғайған және қызарған жапырақтары еңкейген қызыл күннің құлтырып шашыраған алтын шұғыласымен шағылысады. Маңайда Хамиттан басқа адам жоқ. (С.Сейфуллин).

Үтір құрмалас сөйлемнің бөліктерінің, сонымен бірге бірыңғай сөйлем мүшелерінің арасына қойылады. Сол арқылы ол құрмалас сөйлемді, жай сөйлемдері және бірыңғай сөйлем мүшелерін іштей ажыратады да, олардың арасына кідіріс жасап (пауза қойып) оқу керектігін аңғартады. Егер біз үтірдің қызметін елемей, сөйлемді іштей ажыратып жазбасақ, оны дұрыс оқи алмас едік, әрі жазушының айтайын деген ойын өз мәнінде түсінбеген де болар едік. Мысалы, «Біздің

қазақтың достығы, дүшипандығы, мақтаны, мықтылығы, мал іздеуі, өнер іздеуі, жұрт тануы ешбір халыққа ұқсамайды. Бірімізді біріміз аңдып, жаулап, ұрлап, кірпік қақтырмай отырғанымыз. Үш миллионнан халқы артық дүниеде бір қала да бар, дүниенің бас-аяғын үш айналып көрген кісі толып жатыр» деген Абай сөздеріндегі бірыңғай мүшелер мен сөйлем компонентінен кейін үтір қоймасақ, ақын жазғанын дұрыс оқуға, ақын ойын дұрыс түсінуге нұқсан келер еді.

Үтір сияқты нүктелі үтір, қос нүкте белгілері де сөйлемдердің ішкі бөліктерін және олардың бір-бірімен байланыстылығын көрсетеді.

Сонымен, бұл келтірілген фактілер қазақ тыныс белгілерінің сөйлемнің грамматикалық құрылысына қарап қойылатынын дәлелдейді және профессор С.И.Абакумовтың пунктуацияның негізгі қызметі жайындағы «Основное назначение пунктуации заключается в том, чтобы указывать расчленение речи на части, имеющие значение для выражения мысли при письме» деген пікірінің дұрыстығына айғақ болады.

Қазақ тыныс белгілері тек қана грамматикалық құбылысты аңғартып қоймайды, сонымен бірге сөйлемнің мағынасын да білдіреді... Мәселен, *Мен өзім тірі болсам да, анық тірі де емеспін, әншейін осылардың ыzasынан ба? Өзіме өзім ыза болғанымнан ба? Бір бөтен себептен бе?* (Абай) деген сөйлемдерде сұрақ белгілері сол сөйлемдердің ара жігін ашып тұрған жоқ, сонымен бірге олардың сұраулық мағынаны білдіретінін байқатады. Осы сияқты леп белгісі сөйлемнің аяқталған ойды білдіретінін және ол сөйлемнің леп мағынасы барын аңғартады. Ал құрмалас сөйлемнің арасына қойылатын қос нүкте оның жалғаулықсыз себепті салалас немесе іліктес салалас екенін, көп нүкте сөйлемде айтылуға тиісті ойдың аяқталмай қалғанын білдіреді.

Бұл тәрізді фактілер қазақ пунктуациясының сөйлемнің мағынасына қарап та қойылатынын айқындайды.

Қазақ тыныс белгілері сөйлемнің интонациясына қарап (негізделіп) та қойылады. Мәселен, соңына нүкте қойылған сөйлем еш уақытта көтеріңкі дауыспен (интонациямен) оқылмайды. Керісінше, сұраулы, лепті сөйлемдерді оқығанда, дауыс көтеріңкі айтылады. Ал тек қана интонация арқылы жасалынатын сұраулы сөйлемдер (*Ертеңнен бастап практикада боласыңдар*).

- *Ертеңнен бастап?* деген сияқты сөйлемнің пунктуациясы интонациясына қарап қойылатын байқатады және оған дәлел бола алады.

Бастауыштан соң қойылатын сызықша да пунктуацияның интонацияға сүйенетінін аңғарта алатын тәрізді. Мысалы, *Ол – елден келді* деген сөйлемде *ол* сөзінен соң сызықша қойып жазсақ, біреудің (бір кісінің) елден келгенін білеміз. Мұндай жағдайда *ол* сөзі сөйлемде бастауыш қызметін атқарады да кім? Сұрауына жауап болады. Сөйлемді оқығанда, *ол* сөзінен кейін пауза жасалынады, *ол* сөзі ерекше интонациямен айтылады. Егер сол сөйлемдегі *ол* сілтеу есімдігінен кейін сызықша қойылып жазылмаса, сөйлемді оқығанда *ол* сөзі ерекшеленбейді. Мұндай жағдайда сөйлемдегі *ол* біреудің сөйлеушіге я жазушыға ғана белгілі бір елден келгені жайлы айтылады және *ол* сөзі бұл сөйлемде қай? сұрауына жауап болып, анықтауыш қызметін атқарады. Бұл да кейбір жағдайда қазақ пунктуациясының интонацияға негізделетінін және сөйлемдегі сөздерді өз интонациясымен оқуға көрсеткіш бола алатынын байқатады. Сөйтсе де қазақ пунктуациясы тек қана интонация мен паузаға байланысты деп қарауға да, түсінуге де болмайды. Себебі тілімізде ерекше интонациямен айтылатын сөздерден соң ешбір тыныс белгісі қойылмай жазылатын сөйлемдер де бар. Бұлардың қатарына үйірлі мүшелі сөйлемдерді және шылаумен байланысқан ыңғайлас салалас сөйлемдерді атауға болады. Үйірлі бастауышты сөйлемде (*Әкесі шаңғы әперген бала тым қуанышты*). Бұл сөйлемдегі үйірлі бастауыш - *әкесі шаңғы әперген бала*) интонация үйірлі бастауышқа түсіп, үйірлі бастауыштан соң пауза қойылып айтылады, ал жазғанда, одан кейін ешбір тыныс белгісін қоймай жазамыз. Осы сияқты үйірлі анықтауышты, үйірлі толықтауышты, үйірлі пысықтауышты сөйлемдерде интонация сол мүшелерге түсіп айтылғанымен, жазғанда, олардан соң ешбір тыныс белгісі қойылмайды.

Өленді сөйлемдерде инверсия жасалатындықтан, кейбір синтагмадан кейін пауза қойылып айтылады. Ал жазғанда, пауза жасалған сөздерден кейін немесе ерекше интонациямен айтылған сөздерден соң ешбір тыныс белгісі қойылмай жазылады.

Міне, мұндай тілдік фактілер пунктуация мен интонацияның жаратылысының және атқаратын қызметінің бір еместігін дәлелдейді. Пунктуация жазу мәдениетін көтерсе, интонация оқу, сөйлеу мәдениетін арттырады; пунктуация жазу арқылы ой білдірудің құралы болса, интонация – ауызекі тілде ой білдірудің құралы. Пунктуация мен интонацияның осындай ерекшелігін алғаш көрсеткен профессор С.И.Абакумов былай деп жазған еді: «Интонация и пунктуация – это как бы две сестры, дочери одного

и того же отца – смысла речи. Но надо сказать, что эти два равноправных средства выражения не равнозначны».

Ескере кететін бір жай: жалпы қазақ пунктуациясы мағынаға, грамматикаға және интонацияға негізделетінін талассыз мойындап және сол пікірді көптеген тілдік фактілермен дәлелдегенімізбен, белгілі бір тыныс белгісі тек қана грамматикаға, мағынаға, жалаң интонация мен паузаға негізделіп қойылады деген тоқтамнан тыспыз. Рас, белгілі бір тыныс белгісінің грамматикаға я мағынаға, яки интонацияға, әйтеуір осы үшеуінің біреуін басымырақ таяныш етіп барып жазылуы ықтимал. Алайда соның өзі аздап болса да басқалармен байланысты болмай тұра алмайды. Мәселен, сызықша интонацияға негізделе қойылады дегенімізбен, оның грамматикамен тығыз байланыстылығын жоққа шығара алмаймыз. Өйткені сөйлемде ерекше интонациямен айтылған сөзден соң талғаусыз сызықша қоя бермейміз: тек қана белгілі бір грамматиканың заңдылығына (ережелеріне) сүйеніп қана сөйлемдегі белгілі бір сөзден кейін я алдынан сызықша қойып жазамыз. Олай болса, жоғарыда белгілі бір тыныс белгілері грамматикаға негізделіп жазылады дегенде, олардың мағына мен интонацияға ешбір қатысы, байланысы жоқ деген ұғым тумауы тиіс. Керісінше, белгілі бір тыныс белгісі интонацияға негізделеді дегенде, оны мағына мен грамматикадан тыс деп қарамағанымыз жөн. Мұның өзі тыныс белгілерін қояда диалектикалық заңдылықтың басшылыққа алынатынын дәлелдейді.

Қорыта айтқанда қазақ пунктуациясы мағынаға, грамматикаға және ішінара интонацияға негізделеді. Бұл жағдайда қазақ тыныс белгілерінің бір мағынаны білдіруіне және белгілі бір қызмет атқаруына тірек бола алады.

Қазақ пунктуациясының қызметін сөз ету дегеніміз – қазақ тілінде қандай тыныс белгілерінің барын, олардың қандай мағына білдіретінін және қолданылуын баяндау.

Әдебиеттер:

1. Исабаев А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. - Ташкент, 2001, 2006.
2. Педагогика / под ред. И.А.Кайрова. –М.: Учпедгиз. 1956. -436с.
3. Сабыров Т. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру. – Алматы: РБК, 1999.-83Б.
4. Әбілқайев А. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, Санат, 1995. – 120б.
5. Әлімжанов Д., Маманов Ы. Қазақ тілін оқыту методикасы. - Алматы, 1967.
6. Федоренко Л.Ф. Принципы и методы обучения родному языку. - М.: Педаг. 1964. -255с.
7. Бейсенбаева З. Жоғарғы оқу орнында сөзжасам пәнін оқытудың ғылыми - әдістемелік негіздері: пед.ғыл.докт.дисс.13.00.02. - Алматы: ҚазҰПУ, 2005. -294б.
8. Жолымбетов Қ. Қазақ орфографиясын игерудің негіздері. – Алматы: Мектеп, 1975, -144б.